

Kerk en borg in de Ommelanden: van kerspelerkerk tot Menkema's 'hofkapel'

DE NOORDDEUR IN DE KAPEL VAN DE DIONYSIUSKERK TE UITHUIZEN
WERD LANGE TIJD DOOR DE BEWONERS VAN HET HUIS MENKEMA
ALS PRIVÉ-INGANG BENUT. TER PLAATSE VERTOONT DE BESTRATING
OP HET KERKHOF NOG DE BOCHT WAARLANGS HET RIJTUIG MOEST
DRAAIEN OM WEER TERUG TE KUNNEN RIJDEN NAAR DE BORG.
HET IS ÉÉN VAN DE HERINNERINGEN AAN DE TIJDEN WAARIN DE ADEL
ZIJN STEMPEL OP KERK - EN KERSPEL - VAN UITHUIZEN DRUKTE.¹

Eigenlijk was het doek daarover al bij de komst van de Fransen in 1795 gevallen. Vanaf dat moment werd de transformatie van de middeleeuwse standensamenleving naar onze moderne staat in gang gezet en werden in een geleidelijk proces steeds grotere maatschappelijke groepen betrokken bij het bestuur van dorp, stad en land. Het voorname kenmerk van de vernieuwingen in de Bataafs-Franse tijd was de invoering van de strikte scheiding van de 'drie machten' (de *trias politica*): de wetgevende, de uitvoerende en de rechterlijke macht. Ook met de scheiding van kerk en staat werd een begin gemaakt; dit proces zou zich eveneens over een langere periode uitstrekken.

De maatschappelijke veranderingen die tijdens de directe heerschappij van Napoleon over Nederland (1810-1813) werden bestendigd, zijn onder het Koninkrijk der Nederlanden van 1815 niet teruggedraaid. Weliswaar werden toen sommige van de oude standsvoorrechten van voor 1795 in ere hersteld, maar zij hadden sterk aan belang ingeboet en zijn bovendien grotendeels bij de grondwetsherziening van 1848 vervallen. Het ging hier om zogenaamde heerlijke

rechten. Daaronder werden in Noord-Groningen de redger-, zijk- en dijkrechten verstaan. Zij waren al direct in 1795 buiten werking gesteld en vervolgens afgeschaft. In de daaropvolgende jaren werd het plaatselijke bestuur overgenomen door uit de bevolking gekozen colleges, tot dat in 1811 de gemeenten tot stand kwamen zoals we die nu nog kennen. Het openbaar bestuur ten plattelande had in deze tijd nog weinig te betekenen; verschillende taken die thans door de burgerlijke gemeenten worden uitgeoefend waren voornamelijk een aangelegenheid van de kerspels of zelfs de kerken geweest. De kerspelbesturen in de Ommelanden beschikten in de zeventiende en achttiende eeuw over eigen geldmiddelen maar werden, bijvoorbeeld in Uithuizen, geheel door de dorpsjonker(s) beheerst.

Oorspronkelijk was in de Friese kustgebieden, waartoe het grootste gedeelte van de huidige provincie Groningen behoorde, het kerspel het uitgangspunt van alle maatschappelijke organisatiestructuren. Dat in de late Middeleeuwen de kerkvoogden ook de politieke en juridische vertegenwoordigers van de kerspelen waren, is daarom niet onlogisch. Hiervan afgeleid waren de zorg voor het lokale dijkwezen (de dijkrechten) en alle meer regionale organisatievormen van plaatselijk bestuur en rechtspraak (rechtstoelen) en waterstaat (zijlvesten). Ieder die daarin invloed wilde verwerven diende eerst een lokale machtsbasis te creëren.

Zaken van meer dan lokaal belang, zoals het handhaven van de openbare orde en het toezicht op maten en gewichten, waren aan functionarissen met verder strekkende bevoegdheden opgedragen. In Noord-Groningen waren dat de redgers of richters. Zij oefenden in eerste instantie

¹ Dit artikel is grotendeels gebaseerd op H. Feenstra, 'Herren van kerk en kerspel: collatoren, kerkvoogden en dorpsjonkers in Uithuizen', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen 2004, p. 151-170.

¹ Menkemaborg met rechts het Schathuis. De borg bestaat uit drie evenwijdige bouwdelen omgeven door een gracht.

106)

SOGK

* 007112 *

2 De noorddeur in de kapel.

de civiele en criminele rechtspraak uit, en traden ook op als notaris (zegelaar). Het ambtsgebied van de redger (rechtstoel, jurisdictie) omvatte meestal meer dan één kerspel. Uithuizen had met Uithuizermeeden oudtijds één rechtstoel gevormd, maar was in 1701 daarvan gescheiden toen de erfenis van jonker Mello Alberda van Menkema moest worden verdeeld. De aldus gevormde nieuwe rechtstoelen Uithuizen en Uithuizermeeden vormden ook de grondslagen voor de latere burgerlijke gemeenten van die naam (1811). Aan de plaatselijke, later regionaal georganiseerde rechtspraak kwam in de Bataafse tijd eveneens een einde. Degenen die deze rechten voor 1795 hadden uitgeoefend kregen deze ook na het herstel van Neerlands onafhankelijkheid in 1813 niet terug; wel werden zij later, wanneer ze daarom hadden verzocht, een tijdlang schade-loos gesteld voor het verlies door middel van een jaarlijkse uitkering.²

Wat de vroegere 'jurisdictiebezitters' onder het Koninkrijk van 1815 restte waren rechten op waterstaatsgebied

(zijrechten) en het jacht- en visrecht, maar ook deze stonden onder druk. Het uiterst belangrijke waterstaatswezen was steeds meer een zaak van de provinciale overheid geworden, terwijl vanaf het midden van de negentiende eeuw de middeleeuwse zijlvesten werden vervangen door de grote provinciale waterschappen. Daarbij hadden de oorspronkelijke gerechtigden ook het nakijken, te meer daar zij vanaf 1848 niet meer afzonderlijk in de provinciale statencolleges waren vertegenwoordigd.³ Degenen die voortaan de toon aangaven in de Groninger kleigebieden waren vooral te vinden in de toplaag van de boerenstand, die zich in de eerste helft van de negentiende eeuw ontplooidde tot een economisch onafhankelijke, politiek zelfbewuste en ontwikkelde elite, veelal met liberale denkbeelden.

Deze had aan de oude regentenelite van vóór de Bataafse omwenteling geen boodschap – juist in boerenkringen waren nogal wat aanhangers van de nieuwe orde te vinden geweest. Als (vast)beklemd 'meiers' (huurders) hoefden zij met de wensen van de oorspronkelijke landeigenaars-(groot)grondbezitters geen rekening te houden.⁴ Soms trad de wrevel aan de oppervlakte, bijvoorbeeld door pesterijen tegen de weinige adellijke families, die in tegenstelling tot de meeste andere Ommelander jonkers, in die tijd het platteland nog niet hadden verlaten. In enkele gevallen uitte dit zich – al dan niet openlijk – tijdens kerkdiensten, zoals te Middelstum en Uithuizen.⁵

Collatierecht

Het enige recht dat tot de definitieve opheffing ervan in 1922 op sommige plaatsen een rol bleef spelen, was het collatie- of patronaatsrecht. Door de onzekere status daarvan werd het na 1795 alleen maar opgeschort en niet blijvend afgeschaft, zodat binnen tien jaar de oude bezitters dit op vele plaatsen weer ongestoord konden uitoefenen. Het stervensproces van het collatierecht is er een van lange duur geweest. Bij afbraak van een borg en het verdwijnen van de betreffende adellijke familie uit het gebied dachten de bezitters na 1813 soms pragmatisch en droegen al spoedig deze rechten aan de kerkelijke gemeenten in kwestie over. Zo werd in het naburige Zandeweer in 1815 het collatierecht door de familie Lewe van Nijenstein aan de gereformeerde (= hervormde) gemeente aldaar geschonken. Op andere plaatsen hielden de borgheren en -vrouwen nog lange tijd aan de weinige aan hen verbleven rechten vast.

2 H. Feenstra, *De bloeitijd en het verval van de Ommelander adel 1600-1800*, Diss. Groningen 1981, p. 84-94.

3 Meindert Schroor, Wotter. *Waterstaat en waterschappen in de provincie Groningen, 1850-1995*, Groningen 1995, p. 56 vlg., 62, 64 en vlg., p. 70 en vlg.

4 Door de feitelijke onopzegbaarheid van de kant van de verhuurder en de onveranderlijkheid van de te betalen huur was het zogenaamde recht van beklemming in de praktijk verworpen tot een grondrente zonder verbinding met de algemene conjunctuur. De (vast)beklemd meier werd in het in 1832 van kracht geworden kadaster dan ook als grondeigenaar beschouwd.

5 IJ. Botke, *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*, Assen 2002, passim, bijz. p. 134-136, 292vlg. Het door mij elders beschreven incident te Uithuizen (Hidde Feenstra, 'De herenbank in historisch perspectief', *Groninger kerken*, 24 (2007) p. 41-44, 53, p. 41-42) hing waarschijnlijk samen met de verstoorde verhoudingen tussen de koster-voorzanger en de kerkvoogden c.q. kerkenraad in het midden van de negentiende eeuw (zie Jonn van Zuthem, 'Wandelingen door de negentiende en twintigste-eeuwse handelingen van de kerkenraad en de diaconie van de Hervormde gemeente van Uithuizen', in: P. van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland*. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen, Zutphen 2004, p. 171-200, p. 179 en vlg.)

3 Leeuw met wapen Alberda bij het inrijhek.

Dit was allereerst een principekwestie, dan pas kwam de inhoudelijke kant aan de orde. Ook na de officiële afschaffing van het collatierecht in 1922 kwam hier en daar nog bemoeienis van de vroegere collatoren met een predikantsberoeping voor, het laatst te Leens in 1944.⁶

Onder collatierecht wordt het recht verstaan geestelijken en kerkelijke dienaren te benoemen. Het was geen heerlijk recht in eigenlijke zin, maar lag in de (voormalige) Friese landen eeuwenlang in handen van personen, die gezien werden als de rechtsopvolgers van degenen die de kerspelkerken oorspronkelijk hadden gesticht. Zij hadden door schenkingen van goederen gezorgd voor fondsen waaruit het onderhoud aan de kerkelijke gebouwen en de bezoldiging van de dienaren konden worden bekostigd. Daardoor maakten ze aanspraak en hielden invloed op de gang van zaken in 'hun' kerken. Met de heerlijke rechten had het collatierecht gemeen dat het op den duur als vermogensdeel van de bezitters werd beschouwd en ook als zodanig verhandelbaar was. De kerkvoogden in de provincie Groningen waren meestal dezelfde personen als de collatoren, of ten minste uit dezelfde kringen afkomstig.

Onder hen zijn twee categorieën te onderscheiden: de vrije grondbezitters (eigenerfden) ter plaatse met een zeker vermogen aan land, en één persoon of familie. In het laatste geval is het kerkgebouw als het ware privébezit en de collatie een vermogensdeel. Dan is er maar één gerechtigde, die *unicus collator* wordt genoemd. In de loop van de tijd konden invloedrijke personen door de aankoop

van losse collatierechten ook unieke collaties vormen. Had één persoon (familie) de meerderheid van de stemmen, dan sprak men van *primarius collator*. In Uithuizen was vanaf het midden van de achttiende eeuw het laatste het geval; destijds had het Huis Menkema tweederde van de collatiestemmen in handen. Voortaan speelden de andere collatoren geen grote rol meer. Formeel werden zij nog in de negentiende eeuw bij gewichtige aangelegenheden opgeroepen, maar in de praktijk was Menkema's wil wet.⁷ We zien hier een nagalm van de oude machtsverhoudingen: wie in de kerspelkerk de lakens uitdeelde, beheerste in feite het dorp en zijn omgeving. Daarom zullen de rechtsopvolgers van de machthebbers uit het *Ancien Régime* ook onder het Koninkrijk der Nederlanden niet voetstoots afstand van dit laatste privilege hebben gedaan. Voor de adel was dit een vanzelfsprekendheid, maar ook voor de 'nieuwe' elite, de boeren gold dit. Zo wars als zij waren van de oude orde, zo gretig kochten ze de zogenaamde heerlijke rechten op, die in de eerste helft van de negentiende eeuw voor geringe prijzen werden verhandeld.

Dit systeem functioneerde echter alleen goed zolang de meerderheid van de bevolking tot de hervormde kerk behoorde. Dit bolwerk brokkelde echter juist in deze tijd af; de kerkscheuring die in 1834 plaatshad werd mede veroorzaakt door de 'nieuwe' collatoren, die een voorkeur hadden voor predikanten met een Verlichte achtergrond. Nog in 1938 zou (ex-)collator Frima op de borg Verhildersum te Leens met succes de benoeming van een orthodoxe dominee weten tegen te houden.⁸ Vanouds waren er bovendien nog te veel dissidenten (meest doopsgezinden en katholieken) geweest. Een door de calvinisten gewenst samenvallen van kerk en staat was daarom in het midden van de zeventiende eeuw een utopie gebleken. Hooguit kan men zeggen dat tegen die tijd de meerderheid van de bevolking tot de nieuwe, gereformeerde kerk was toegetreden. Deze was daarom geen staatskerk, maar een door de staat bevoorrechte kerk. Zij vormde vanaf de Opstand tot het roemloze einde van de oude Republiek in 1795 een van de – ideologische – pijlers waarop het fundament van staat rustte: ieder die openbare ambten ambieerde diende zich aan haar te conformeren.⁹

Uithuizen als casus

In Uithuizen speelde zich de strijd om de plaatselijke macht in en rondom de aan de heilige Dionysius gewijde kerspelkerk af. De Reductie van 1594, waarbij Groningen en de Ommelanden gedwongen werden het kamp van de Opstand te kiezen, betekent hier noch elders een breuk

6 Van Zuthem, 'Wandelingen', p. 177-178; J.S. van Weerden, 'De kerkelijke collatiën in de Marne', *Groningse Volksalmanak. Historisch jaarboek voor Groningen 1970-1971*, 105-125, passim, bijz. 111-112, 124-125.

7 Vergl. Van Zuthem, 'Wandelingen', p. 186, ook p. 179-180.

8 Van Weerden, 'De kerkelijke collatiën', p. 109-110 en vlg.

9 Otto. S. Knottnerus, 'Naweeën van de Reformatie' in: M.G.J. Duijvendak, H. Feenstra, M. Hillenga en C.G. Santing (red.), *Geschiedenis van Groningen. II. Nieuwe Tijd* (Zwolle 2008) 172-182, p. 178-179, 181, en Henk Boels en Hidde Feenstra, 'Regentenheerschappij en economische recessie 1660-1749' in: *ibidem*, p. 245-343, p. 318-319.

met het verleden. Invoering van de calvinistische variant van de Reformatie was hiervan het logische gevolg, maar de nieuwe kerkelijke machthebbers zouden er ten slotte niet in slagen de lokale potentaten in kerk en kerspel naar hun pijpen te laten dansen.

Alle beschuldigingen van wanbeheer en godsdienstige onverschilligheid bij de collatoren ten spijt, veranderde er in wezen niets. In de Ommelanden regeerden de jonkers, hoofdelingen en eigenerfden, en zij waren vanouds dezelfde personen als de collatoren en kerkvoogden. Zij konden zelfs niet tot het lidmaatschap van de nieuwe Kerk verplicht worden; men mocht al tevreden wezen wanneer zij ten minste *fautores religionis*, begunstigers van de (nieuwe) religie waren en zich zondags eens onder de toehoorders schaarde. In sommige gevallen maakten zij in de begintijd ook geen haast met het aanstellen van gereformeerde predikanten. Daarbij moet bedacht worden dat het aantal werkelijke aanhangers van Opstand en calvinisme gering was geweest. Daartegenover stond een zeer grote groep mensen die zich afwachtend opstelde. Pas toen in het tweede kwart van de zeventiende eeuw duidelijk werd dat een terugkeer naar de oude politieke en kerkelijke verhoudingen onder het Habsburgse bewind onwaarschijnlijk was geworden, begon het tij te keren.

In Uithuizen bestond het gezelschap van kerkbestuurders uit leden van een aantal adellijke en eigenerfde families. Van hen waren de jonkers Aus(e)ma op Engersum in de zestiende eeuw waarschijnlijk de toonaangevende familie in Uithuizen geweest. Het is dan ook niet verbazend dat na 1600 de Ausma's het voortouw namen bij de protestantisering en het beheer van de kerspelkerk. De familie Clant, hoewel mede-collator, stelde zich gedistantieerd op, ook al gingen de kinderen van Osebrand Clant waarschijnlijk wel tot de Reformatie over. Van hemzelf is bekend dat hij nog na 1594 op Menkema missen liet lezen, toen de dorpskerk aan de protestanten was overgedragen. Hoe de positie van de Ausema's in Uithuizen zich in de loop van de zeventiende eeuw verder zou hebben ontwikkeld is onzeker – met Botto Ausma stierf de familie omstreeks 1650 uit.

Opvallend is de aanwezigheid van de openlijk katholieke jonkers Ludolf Heerma van Holwinde en Philippus van Wytsma op de vergaderingen van de collatoren en kerkvoogden van Uithuizen in het midden van de zeventiende eeuw. Wytsma komt zelfs nog tot 1668 voor. Van de zeventien collatoren die in deze tijd worden genoemd waren er twee rooms-katholiek en ten minste drie behoorden tot families die aanvankelijk een afwachtende houding hadden aangenomen en/of katholiek waren gebleven. Het bonte gezelschap dat onder het genot van ruim eten en drinken bijeenkwam in de zaal van de 'weem' (pastorie) had duidelijk weinig last van godsdienstijver – de enige dissonant blijkt het gebroken glaswerk, verantwoord in de kerkenrekeningen, te zijn geweest.

Dit veranderde nadat in 1679 de staten van Stad en Lande hadden verboden dat anderen dan lidmaten van de gerefor-

4 Rouwbord Mello Alberda, overleden 1699.

meerde kerk tot het collatierecht en de kerkelijke bedieningen zouden worden toegelaten. Op de kerkrekeningen ontbreken vanaf 1681 dan ook de katholieke collatoren. Bovendien was er een nieuwe generatie kerspel(kerk)-bestuurders aangetreden. Het meest prominent daarin was Mello Alberda. Deze had zich omstreeks 1665 in Uithuizen gevestigd, waar hij het huis Ringeweer achter de Dionysiuskerk kocht. Hij vestigde zich in het machtsvacuüm dat na de dood van Botto Ausma en Luurt Egbert Clant († 1665/6) was ontstaan. Bovendien was hij een strenge calvinist, die zich daadwerkelijk met kerkelijke zaken bemoeide en de roomsen in het kerspel naar het leven stond. In de volgende zestig jaar zouden hij en zijn nazaten de feitelijke alleenheerschappij over rechtstoel en kerk van Uithuizen verwerpen. Niet alleen als collatoren stonden zij op de voorgrond, ook zouden zij als kerkvoogden hun invloed laten gelden. In dit verband is het veelzeggend dat reeds in het begin van de achttiende eeuw de dorpsheer het kasgeld van de kerk bij zich thuis in bewaring hield.

Na dit succesvolle begin wist de familie Alberda haar mededingers systematisch te verdringen of monddood te maken. Het lastigst was het de eigenerfde familie Coehoren op Takemaheerd uit te schakelen. Deze had tot de notabelen in dorp en kerk behoord en in het Ommelander bestuur een rol gespeeld – zij liet zich niet zomaar opzijzetten. De Coehorens gingen zelfs fysiek geweld tegen hun adellijke buurman niet uit de weg, iets waartoe de gemiddelde plattelandsbewoner zich niet gauw zou hebben laten verleiden.

5 Herenbank van het Huis Menkema.

Maar uiteindelijk trokken zij aan het kortste eind en ruilde de laatste erfgename in 1725 Takemahuis en de bijbehorende landerijen en rechten met mevrouw Alberda van Menkema. Die had daarmee niet alleen een lastige concurrent uitgeschakeld, maar deze ook letterlijk uit haar gezichtsveld verbannen.¹⁰

Hofkapel

Door de veranderingen in de machtsverhoudingen zou de Uithuizer kerk in de achttiende eeuw de allure van 'hofkapel' van het Huis Menkema krijgen. Door toedoen van de heren – en vrouwen – van Menkema werd de kerk als het ware veranderd in een tempel van kunst, met als middelpunt het vermaarde Arp Schnitger-orgel, de preekstoel en de herenbank. Rouwborden benadrukken de status van de borgbewoners. In Mello Alberda's tijd kwam dit transformatieproces op gang. In de jaren dertig van de zeventiende eeuw werden tien 'verhevene eicken bancken

6 Deel van het fronton van de herenbank met het wapen Alberda-Van Berum-Tamminga-Ubbena.

in d'achterkercke' getimmerd, op de scheiding van schip en koor, waar thans de hoge herenbank van het Huis Menkema staat. Mello zelf schijnt, toen hij nog op Ringeweer woonde, daarvan geen gebruik te hebben gemaakt. Tussen het koor van de kerk en de keuken van zijn huis was namelijk een kamertje gebouwd van waaruit hij, zeker via een in de kerkmuur gebroken opening, onopvallend de gebeurtenissen in de kerk kon volgen. Door de bouw van het monumentale herengestoelte (1703) kreeg het koor, voorheen een publieke ruimte, de bestemming van private grafplaats en werd aan het oog onttrokken. Daarvóór troonde de familie Alberda van Menkema in de hoogte boven het gewone kerkvolk, en benadrukte daarmee haar nieuwe status als de hoogste instantie ter plaatse. Zo was een toestand ontstaan die tot eind negentiende eeuw zou blijven voortbestaan.

Dr. Hidde Feenstra (1952) is freelance-historicus. Hij publiceert op het gebied van de cultuurgeschiedenis van Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland en was onder andere mede-redacteur van het driedelige werk *Geschiedenis van Groningen* (Zwolle 2008-2009). Op het moment is hij actief in het Nederlands-Duitse samenwerkingsverband 'Stichting Verdronken Geschiedenis/Versunkene Geschichte'.

Foto's Regnerus Steensma, tenzij anders vermeld

¹⁰ De voorname boerderij 'Tocama' tegenover het inrijhek van de Menkemaborg was hun woonplaats. Deze was weliswaar de voortzetting van het middeleeuwse steenhuis T(y)akema, dat tussen de borg en Uithuizermeeden had gelegen, maar de plaats daarvan kan rond 1700 van de gelijknamige heerd geen deel meer uit hebben gemaakt. De landerijen daarvan grensden direct aan die van Menkema, terwijl de plaats van het oude steenhuis inmiddels tot een andere boerderij behoorde (vergl. T.B. Bierema e.a. (red.), *Boerderijen op het Hogeland*, Bedum 2002, p. 346-347, 456, 457).